

СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕСТЕТИЧНОЇ ДУМКИ ДОБИ БАРОКО

Розглядається вплив світоглядних принципів української ментальності та філософії на процес становлення українського (козацького) бароко, його вияви у формуванні української естетичної думки.

Ключові слова: *колізійність буття українського народу, антеїзм, індивідуалізм, поліфонізм, екзистенційний кордоцентризм, трагічний гуманізм бароко.*

The influence of world outlook principles of the Ukrainian and philosophy mentality on the process of the Ukrainian (Cossacks) baroque establishing, and its manifestations in forming the Ukrainian aesthetic though is reviewed.

Keywords: *collision of Ukrainian people being, anteism, individualism, polifonism, existential cordocentrism, tragic humanism of baroque.*

XVII–XVIII століття є надзвичайно суперечливим і неоднозначним періодом в історії українського народу. Друга половина XVII ст. ознаменувалась початком Руїни, на зміну якій прийшов період Гетьманщини, що тривав до кінця XVIII ст. Історики вважають, що для цієї доби характерна так звана "смугаста політика": періоди наступу на українську автономію змінюються періодами послаблення тиску на політичні, соціально-економічні та етнокультурні права українців. Саме в цей час починає формуватися українська нація, всебічно утверджується її духовна самобутність. Своєрідне стилістичне забарвлення культури України цієї доби зумовлювалось впливом естетично значущої, на той час, унікальності вітчизняної духовності, а саме: світоглядно-ментальні риси українців XVII–XVIII ст. ґрунтувались на традиціях Княжої доби Русі-України у гармонійному поєднанні з провідними ідеями модерних європейських культурних течій – гуманізму, Реформації та раннього Просвітництва. Такий ідейно-світоглядний та естетичний синтез трансформувався у феномен українського (козацького) бароко, яке стало етнокультурним відображенням "колізійності буття" українського народу в період національно-визвольних змагань і духовної самоідентифікації.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю прослідити вплив світоглядно-ментальних засад на формування української барокової культурно-естетичної традиції. Оскільки філософія є світоглядним відображенням етнокультурної ідентичності народу, тому метою нашої статті є аналіз ролі філософських ідей вітчизняної культури XVII–XVIII ст. у становленні української естетичної думки доби Бароко.

Специфічність української естетики, як і всієї національної філософії, впливає із соціокультурного та ментального підґрунтя українського світогляду та полягає у автохтонності і плюралістичному баченні світу як закріпленні розроблених ідей в історико-філософській традиції, зокрема "антеїзмі", "індивідуалізмі" та "кордоцентризмі" як основоположних принципах української ментальності. Методологічні підходи до розуміння культурно-творчого процесу української філософії розроблені В.Андрушком, Є.Бистрицьким, П.Гнатенком, С.Кримським, А.Литвиновим, А.Лоем, В.Огородником, І.Огородником, І.Паславським, М.Поповичем, М.Русиним, В.Табачковським, М.Тарасенком, І.Цехмістро, В.Шинкаруком та ін. Аналіз світоглядно-філософських засад української естетичної думки містять праці І.Іваньо, Л.Левчук, В.Личковаха та інших. Зокрема, І.Іваньо наголошує, що вихідні принципи естетичних ідей слід шукати в соціально-економічних та конкретно-історичних умовах життя українського народу. Л. Левчук співвідносить розвиток української естетики з традиціями та сучасними тенденціями національного буття. В. Личковах зосереджує свою увагу на неокласичних виявах української естетичної думки. Крім того, зазначимо, що світоглядно-філософські засади української естетичної думки доби Бароко розглядаються у контексті аналізу основних принципів української естетики в цілому. На нашу думку, заслуговує на увагу і дисертаційне дослідження М.Ольховик, яка розглядає бароковий універсалізм українського художнього мислення. Але вважаємо, що вихідні принципи і світоглядно-філософські засади української естетичної думки доби Бароко в дослідженнях з історії вітчизняної естетики проаналізовані недостатньо повно.

Більшість дослідників української філософської спадщини XVII–XVIII ст. у діаспорі (О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський), так і в Україні (І.В. Бичко, В.М. Горський, С.Б. Кримський, В.Д. Литвинов, В.Г. Табачковський) сходяться на думці, що "українська душа" формувалася протягом багатьох століть існування на українському терені автохтонної, ще з прадавньої трипільської доби, землеробської культури, котра породжувала в протоетнічній свідомості пращурів українського люду архетип ласкавої, ла-

гідної неньки-землі, її міфопоетичне бачення, що ініціювало естетичну обрядовість народного життя. Таке емоційно-шанобливе ставлення до Землі, рідної природи в цілому знайшло свій духовно-практичний вияв у надзвичайній працездатності й працелюбності українського народу, його світовідношенні як "святівідношенні" (В.Личковах). На світоглядно-ментальному рівні це виявилось у так званому антеїзмі – принципі нерозривного зв'язку із землею.

Сільськогосподарська праця на родючих землях українського лісостепу та степу сприяла формуванню малих соціальних груп, перешкоджаючи водночас утворенню характерних для мешканців руських північних і північно-східних земель великих патріархальних родин, в яких особистість неминуче розчинялася в комунітарному, общинному, "хворому", за визначенням Д.Лихачова, началі. Звідси властивий українському національному характерові індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, повагою до окремишнього індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади. На світоглядно-ментальному рівні ця етнопсихологічна риса знаходить вияв у домінуванні екзистенціальних мотивів в українській філософській думці, поліфонічному її характері, діалогічному стилі філософування як актуалізації "досвіду життя" [8, 15-19].

З цієї точки зору заслуговує також на увагу, що тривале проживання на межі ворожого кочового степу виробило в українців специфічне "екзистенціально-межове" світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне, панестетичне сприйняття природного та соціального оточення, пріоритет "серця" над "головою". Відтак світоглядні принципи й орієнтації української етномоментальності є не просто екзистенціальними, а екзистенціально-кордоцентричними.

Саме ці світоглядно-філософські позиції української барокової культури є надзвичайно близькі за духом до ідейних засад західноєвропейського бароко. Слово "бароко", яким називали все, що було позбавлене ренесансної чіткості, простоти й гармонійності, в італійській мові дослівно означає "хиמרне, примхливе". Тому культурологічний термін "бароко" чи не найкраще дозволяє пояснити те, подекуди суперечливе сполучення ідей, що в різні часи розроблялись західноєвропейською й вітчизняною філософською думкою, з якими ми зустрічаємось в духовній культурі й мистецтві України XVII–XVIII ст.

Мистецтво й естетична думка бароко завжди мали неоднозначну оцінку як його сучасників, так і пізніших дослідників. Теоретичну оцінку художньо-естетичних досягнень культури бароко чи не вперше дав німецький мистецтвознавець Генріх Вельфлін у книзі "Ренесанс і Бароко" (1888). Порівнюючи естетику Ренесансу і Бароко, він дійшов висновку, який став основою усіх подальших досліджень мистецтва XVII ст.: "Існує краса цілком ясної, вповні сприйнятної форми, й поряд з нею краса, що ґрунтується якраз на неповному сприйнятті, на таємничості, яка ніколи цілком не розкриває свого обличчя, на загадковості, яка щомиті набуває іншого вигляду" [9, 7]. Суть конфлікту між бароко та іншими, позначеними рисами прямолінійного раціоналізму, епохами слід шукати, на думку Г. Вельфліна в бароковій пристаті до "форм, що містили в собі певний елемент неосяжності" , в його прагненні до "ясності неясного". Естетика бароко відкривала "нову галузь" у духовно-чуттєвих висотах непримиренного і безмежного.

На нашу думку, вихідним пунктом формування культури українського бароко є колізійність і містеріальність самоусвідомлення людини XVII – початку XVIII ст. Цілком прийнятне для людини цього часу почуття "ясності неясного", тобто реальної присутності в житті чогось незбагненого для розуму, непрозоро-темного і незвичайного, має ірраціональне відношення до загадкових глибин людської психіки, інтуїції та інших засобів пізнання, які не підкоряються засобам дискурсивного аналізу і формальної логіки.

Людина бароко все ще вірила (або принаймні хотіла вірити) у можливість подолання екзистенційних суперечностей, закладених в її гріховній природі. Для цього, гадала вона, треба якось змінити саму цю природу, – шляхом другого, духовного народження, аналогічного таїнству християнського хрещення. І тут філософська думка доби українського Бароко робить малозрозумілий для сучасної людини поворот, переносячи містичну концепцію Спасіння шляхом Божої благодаті в галузь духовно-практичних етичних уявлень. Зовні це виглядає досить переконливо: в людини мусять бути батьки не лише фізичні, а й духовні. І, якщо від перших вона отримує фізичне здоров'я, то від других – здоровий дух. Як пише Мелетій Смотрицький, його друг Леонтій Карпович щиро шанував свої "тілесних" батьків, але духовні вчителі викликали в нього значно сильніші почуття – він боготворив своїх духівників:

...готов бив би в огонь і яму
На киненне родичов, котрих учтиво
Сам погребши, жив по них чисто, святоблिवе.
То тілесних. Духовних як цаловав сліди,
Неситим бив їх наук, їх цнот, їх бесіди,
Слова, шкрипта, образи, живот їх перед очі,
В мислі, в душу і в серце клав водні і вночі [13, 218].

Схильність до екзистенціальних вагань між життєлюбством і аскетизмом є однією з визначальних рис духовного буття людей часів Бароко. Моральний світ доби потрясли бурі ціннісного вибору. Хитало усіх: і праведних, і грішних. Навіть такий апологет монастирського життя, як Іван Вишенський, зазначає, що шанованих ним ченців можна було зустріти в той час за п'ятикою в корчмі. Всі бачать як хтось із них п'ячить там "день чи два", але ніхто не відає, з релігійним пафосом продовжує він, як біжить така людина "в келію на покуту й плач, і за лихі два дні кладе сорок днів добрих, постить, голодує і страждає, за гріховну провину покутою платить і мстить собі" [2, 55].

І, якщо ми вже заговорили про І.Вишенського як репрезанта барокової духовності, варто, мабуть, згадати про нього як викривача всього бездуховного в тогочасному українському суспільстві. На перший погляд, його критичні писання ніби підтверджують погану репутацію пересічної людини часів Бароко. Він називає сучасного йому галичанина "дитиною руською, яка гоїдається в колісці розкошів", і яка, "вік свій дочасний возлюбивши", прирекла себе "на погибель через свою похоть" [2, 194]. Здавалося б, перед нами цілком авторитетне свідчення чуттєвої "хтивості бароко", на якому так уперто наполягають його опоненти. Але не будемо поспішати. Звинувачення І.Вишенського навряд чи для того згодяться, бо вони продиктовані не стільки здоровим глуздом та естетичним смаком, скільки відразою ченця-аскета взагалі до всього "земного", гедоністичного, профанного. Та й інші його сучасники, зокрема Себастьян Кленович у поемі "Роксоланія", відзначають потаємну схильність українців початку доби Бароко до розкішного і особливо гріховного життя [12, 124]. Де ж корені естетичного в цьому балансуванні барокової людини між гедонізмом і аскетизмом, профанним і сакральним, "дольним" і "горнім"?

"Грішного" й "земного" в житті українця XVII століття було не так вже й багато. В Україні не було тоді ані ідеологічних, ані економічних передумов для розвитку лібертанства (свободи вибору), прихильники якого не визнавали ніяких моральних обмежень і прагнули лише до особистої свободи і безмежних земних насолод. Естетичні відгуки життя, позбавленого щоденної шарпаніни, сумнівів і роздумів, знаходимо лише в поезії братів Зиморовичів, які належали до еліти львівського, досить строкатого і по суті космополітичного, бюргерства. Їхні літературні герої живуть у вигаданому світі любовних пригод, солодких зітхань і ніжних пісень. Це – маленький острівець пасторалі серед моря бід суворої доби.

Щодо веселих розваг і приємного дозвілля українське життя було тоді досить невибагливим. Спокус було не так уже й багато. "Вони, – писав про українців Г.Боплан, – задовольняються малим, було б лише що пити та їсти" [9, 37]. Коли К. Сакович розповідає про життя молодого Сагайдачного, окрім примітивних азартних ігор, він не може пригадати у тогочасному побуті нічого такого, що справді могло б спокусити майбутнього гетьмана. Але й "ігроманія" не хвилювала козака-пуританина: "Маєтністю добре своєю шафував, не на костки і карти і збитки обертав, але, яко єсть слишав, на речі добрії", – тобто жертвував на церкви, школи, братства і науки [12, 322].

Оригінальне звернення до морально-етичної свідомості читача знаходимо у Лазаря Барановича. Він навмисно розпалює гурманські пристрасті читача лише для того, щоб довести до його розуму, що "небесні радощі" вищі за будь-які земні втіхи. Справжні гурмани, твердить він, мають набратися терпіння тут на землі, так би мовити, нагуляти апетит, аби на небі вже сповна віддатися усім його божественним насолодам. У цьому парадоксальному контексті аскетизм виступає як своєрідне духовне гурманство, а піст – як підготовка до небесного бенкету:

Хай, ждучи оту нагоду,
Всі святі їдять хліб-воду,
Буде в світі голодніше,
В небі їстиме ситніше.
Тож постіться й ви з такими,
Смачно поїсте з святыми [13, 306].

Сучасній людині важко зрозуміти цей дивний поворот релігійно-естетичної думки у вірші Л. Барановича: від досить доброзичливого ставлення до земних втіх до проповіді суворого аскетизму. З точки зору "здорового глузду" він здається необґрунтованим. Насправді ж тут є своя логіка. Аби зрозуміти барокового поета, маємо перейнятися поширеною в той час (і успадкованою, до речі, від Ренесансу!) думкою про певну тотожність, або точніше, подібність земних та небесних насолод, гомологію "дольних" і "горніх" цінностей.

Проте саме тільки проголошення духовності єдино надійною основою життя людини не могло "відмінити" її душевних проблем і слабкостей, остаточно розвінчати "примітивні" радощі буття, привабливі і для розумних, і нерозумних дітей природи. Діячі західноєвропейського Ренесансу обстоювали цінність усіх людських бажань. Численні табу, які накладала на них культура, в даному випадку – християнська, свідомість, здавалися їм пережитками минулого, релігійними забобонами неосвічених людей або виявами глупоти догматиків. І тому багато хто з них доходив до виправдання аморалізму як своєрідного протесту проти догматичного аскетизму. Естетична думка Бароко повернулася до ієрархічної системи життєвих цінностей, розмежувала в людині духовно "вище" й чуттєво "нижче", і цим спрямувала її на шлях розумних самообмежень і свідомого самоконтролю з точки зору оптимального співвідношення гедоністичного й аскетичного. Так вимальовується типова для культури Бароко проблема боротьби із чуттєвими пристрастями, формується й характерний для цієї культури механізм узгодження стихійних бажань з традиційними релігійно-моральними нормами. У Західній Європі середньовічний містичний аскетизм поступається культурі пуританської поміркованості, а під впливом ісихазму, як кажуть дослідники вітчизняної культури XVII століття, виникає феномен аскетичної духовності, або навіть "естетичний аскетизм" (В.Бичков). Моральність та естетична свідомість визначається не відразою до всього земного, тваринного, гріховно-людського, а лише розумним самообмеженням, релігійною духовною чуттєвістю, вибором пропорції між "земними" й "небесними" цінностями. Тобто кожний з людей має право вирішити для себе, де й коли він волів би бути щасливим: зараз і тут ("на землі") чи потім і там ("на небі"). "...Суцї сладостями сего Міра плотскими, не печеся удостоїтися про-

тивны имъ сладостей, духовныхъ небесныхъ" [3, 438]. Відтак, в естетичній думці українського Бароко синкретично інтегрується філософія, релігія, мораль і мистецтво [10, 8], знаходить "рівновагу" баланс гедоністичного та аскетичного.

З естетичної точки зору йшлося зовсім не про категоричний осуд земних благ, а про право кожного свідомого християнина на вибір між гедонізмом і аскетизмом як між двома сенсожиттєвими системами, кожна з яких спирається на свої релігійно-світоглядні, моральні та естетичні основи. Естетика бароко бачила у красі і навіть чуттєвій розкоші матеріального світу відблиск краси і довершеності раю, тим-то потойбічне життя означало не втрату всього, чим радує і вабить нас земля, а найповнішу радість і втіху – власне ті ж самі гедоністичні почуття, "підсилені" до рівня духовного екстазу і "розтягнуті" у часі до безконечності ("вічний естезис"). Але ж, оскільки райське життя дається лише праведникам, усі ті, хто хоче насититися словна земними втіхами, мають знати, що на тому світі їм годі сподіватися чогось подібного, ще й кращого. Невипадково ідеал бароко – це аскет-філософ, тобто людина, якій близька і зрозуміла антична любов до всього земного і ренесансна любов до чуттєвих насолод, але чию душу переповнює водночас жага небесного, вічного, неминущого.

Естетичний ідеал формується в діапазоні між "плином" і "сконом", життям і смертю, смертю і безсмертям. Барокова генерація не боялась говорити про вічні вагання між скупими радощами духу і тим іноді бездумним і до часу щасливим буттям, яке дарує нам природа. Ідеал гармонійно розвинутої людини Ренесансу – лише красивий міф, за яким ховаються непоборні суперечності біологічного й соціального, гедоністичного й аскетичного, колективного й індивідуального, усвідомлюваного й неусвідомлюваного, "небесного" й "земного", вічного й швидкоплинного, "плину" і "скону", – одне слово, всього того, що в ті часи мислилося як антиетика сакрального і профанного, духовного і тілесного, Христа і антихриста [8, 25-33].

Складність вирішення цієї барокової й водночас транскультурної проблеми полягає в тому, що людина не здатна бути до кінця ані тільки "духовною", ані лише "тілесною". Безконечні вагання, роздуми, сумніви супроводжують кожен її крок у земному житті. Сум за втраченою ілюзією ідеалу гармонії й внутрішньої досконалості – основа трагічного гуманізму бароко. Це та світоглядно-естетична межа, що відділяє його від Ренесансу. У "Думках" Б.Паскаля є дуже характерний для нього як мислителя добу Бароко запис: "Міжусобиця розуму й пристрастей у людині. Якби в неї був лише розум... Або ж тільки пристрасті... Але, наділена і розумом, і пристрастями, вона безперервно воює сама з собою, бо мириться з розумом тільки тоді, коли воює з пристрастями, і навпаки. Тому вона завжди страждає, завжди її роздирають суперечності" [9, 25]. У цій філософській сентенції відобразився бароковий ідейний консерватизм, що був характерним і для вітчизняної філософії XVII–XVIII століття, на етноментальних і світоглядних засадах якої формувалися естетика і мистецтво українського бароко

Філософія, світогляд і культура бароко, які складають духовну основу естетичної думки епохи, не регламентують волю: вони апелюють більше до емоцій, ніж до розуму. Барокові естетичні цінності й ідеали спрямовані проти будь-якої простоти і спокою, тому естетосфера бароко динамічна, для неї характерний панестетизм – потреба все прикрашати, одухотворювати, "артизувати", навіть "театралізувати". Саме ці загальні особливості світовідношення доби Бароко надзвичайно близькі екзистенційній колізійності буття українців цього періоду, і, перегукуючись з вихідними принципами української ментальності, вони стали філософсько-світоглядними детермінантами формування естетичної думки українського бароко, що вплинуло й на мистецтво і культуру того часу.

Використані джерела

1. Бичко І.В. Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: "кордоцентричні мотиви" / Бичко І.В. // Київські обрії: історико-філософські нариси. – К.: Стілоос, 1997. – С. 316-337
2. Вишенський І. Твори / І. Вишенський. – К., 1986. – 341 с.
3. Гизель І. Мир с Богом человеку / И. Гизель. – К., 1669. – 666 с.
4. Горський В.С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). – Філософські нариси / В.С. Горський. – К., 2001. – 236 с.
5. Іваньо І. Очерк развития эстетической мысли Украины / И. Иваньо. – М.: Искусство, 1981. – 423 с.
6. Крымский С.Б. Культурные архетипы, или знание до познания / Крымский С.Б. // Природа, 1991. – № 11. – С.65-81.
7. Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні / В.Д. Литвинов. – К.: Вид-во "Основи", 2000. – 472 с.
8. Личковах В. Некласична естетика в культурному просторі ХХ – поч. ХХІ століть / Володимир Личковах. – К.: НАКККІМ, 2011. – 222 с.
9. Макаров А.М. Світло українського бароко / А.М. Макаров. – К., 1994. – 287 с.
10. Ольховик М.В. Бароковий універсалізм в українському художньому мисленні: Автореф. дис. к. філос. н. / М.В. Ольховик. – К., 2005. – 16 с.
11. Табачковський В.Г. Диалектика деятельности и культура / В.Г. Табачковский. – К.: Наук. думка, 1983. – 296 с.
12. Українська література XVII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К., 1983. – 625 с.
13. Українська поезія XVIII ст. (перша половина). – К., 1988. – 548 с.
14. Ушкалов Л.В. Світ українського бароко. Філологічні етюди / Л.В. Ушкалов. – Х.: Око, 1994. – 112 с.
15. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – 230 с.